

KUBETA

Sanaysay
Filipino

Sensitibo ako sa usaping kubeta.

Kapag nakakapag-cr ako sa ibang bahay, buong paghanga kong tinititigan ang bawat bahagi nito. *Comfort room* na ngayon o cr ang tawag sa kubeta. O kaya, toilet. Laos na ang kubeta ni ang kasilyas, maski na ang banyo na halaw daw sa *cuarto de baño* ng mga Kastila. Lalong hindi na gaanong naririnig ang palikuran, batalan, paliguan at ang mga mananabe, pati ang kumon. May panahong usung-uso ang mga kategoryang ito, segun sa pook at panahon. May kunteksto kumbaga. At tulad ng pagbabago ng lahat ng bagay, nagbababago din ang mga salita at ekspresyon sa agos ng kasaysayan. CR na ang *in, out* na ang kubeta.

Unang tumatawag ng pansin ko ang maputi at masarap upuang *toilet bowl*. Trono ang tawag ng mga pinsan kong lalake sa inodoro. Gagawin ko itong upuan para masdan nang husto ang kabuuan ng kanilang toilet. Pagkatapos, tititigan ang bawat bahagi nito... malinis at tuyong *tiles*, makintab na lababo, nakahilerang gamit sa pag-aayos ng katawan: sabong mabango, makukulay na bote ng shampu, *losyon, langis*, malalaki at matatabang toothpaste, at sari-saring panghugas ng mga parte ng katawan: *feminine wash* (panghugas ng *Va-J-J*, ayon sa pamangkin kong bakla), *handwash, bodywash mouthwash* at, *body scrub* (hindi na uso ang batong panghilod ngayon). Ang ibang cr ay may *scented candle* pa, at, yung iba naman ay may maliit o nakasabit na halaman. Nandoon din ang mga sepilyo, dalawang klase ng pang-ahit, para sa babae't lalake. Hanggang magawi ang tingin

ko sa shower, yung iba may heater, yung iba ay wala. Ang ibang banyo ay may timba, ang ilan ay may *bidet*, o shower ng puwet sabi anak ko. Malimit maliwanag na puting ilaw o iyong uso ngayon na maliliit na power-saver lamp ang gamit sa cr. May nakasabit ding *air freshner* para mabango ang simoy sa loob. Madalas amoy kahel at pino ang pinipiling pabango sa mga banyo bago nauso ang lavander. Kalimitan may bintanilya, may *exhaust fan* ang iba. May mga cr akong napasok na may salaming humahati sa pagitan ng *shower* at *toilet bowl*. May mga toilet na meron pang *swinging door* sa loob. Pero ang pinakanakakamangha kong nakitang cr ay 'nung mga 17 taong gulang ako, noong ako'y makiligo sa toilet nina Gina, isang kaibigan sa Baguio. Ang cr nila ay kasinglaki na halos ng bahay namin sa Tundo!

Alam ng asawa kong si Fred kung bakit napakasensitibo ko sa toilet. Noong nagpapagawa kami ng sarili naming bahay sa taong 2002, pinamahalaan ko mismo ang pagpapagawa ng aming toilet. Araw-araw kong iniinspeksyon ang trabaho dito. Iminumwestra ko sa mason at tubero kung saan ilalagay ang toilet bowl. Inaasinta ko kung saan babagsak ang pinto, saan papatak ang shower, saan ipupwesto ang lababo, kung ilang *floor drain* ang ilalagay. Ako ang bumibili ng matiryales para sa toilet. Inuuna ko ang kulay at disenyo ng *tiles*. Kasi sa tingin ko, *tiles* ang nagdadala ng kabuuan ng cr. Tapos mamimili ako ng *toilet bowl*, dapat puting-puti. Susunod ang lababo, dapat katerno ng *bowl*.

Nang mayari ang toilet namin, walang pagsidlan ang aking kaligayahan. Kumbinasyon ng krema at milokoton ang dingding. Parang ang hirap imadyinin kung ano ito, ang layo na natin sa panahon ng Kastila. Ang mas simpleng paglalarawan

ay parang *ice cream flavour* ito na *peaches and cream*. Kulay-gatas at mas maputlang kulay-kahel. *Two-tone* ang usong tawag ngayon sa mga disenyong pinagkukumbina ang dalawang kulay. Peach sa kalahating ibaba at cream ang gawing itaas. Kulay-gatas din ang sahi. Puti ang lababo at toilet bowl. Nilagyan ko ng salaming tinawaran ko pa nang husto sa tindahan ng *Glass & Aluminum* na malapit sa amin. Pinilit ko rin si Fred na gumawa ng dalawang pirasong bubog na patungan para sa mga gamit namin sa banyo, isa sa itaas ng tangke ng toilet bowl, at ang isa pa'y sa pagitan ng salaminan at lababo. Hindi ako nagsasawang titigan ito. Lagi ko itong kinukuskos para laging malinis. Susubukan ko ulit mag*flush* ng toilet. *Enjoy na enjoy* ako sa pagpa*flush* ng toilet bowl. Naiinis ako kapag nababasa ang sahi, isang pagkukulang sa diseno ng cr namin. Nagagalit ako sa mga anak kong nakakalimot mag*flush* ng toilet. Naaasar ako kung pagdating ko mula sa trabaho ay may mga bakas ng tsinelas sa sahi. Kapag nagkabara sa toilet bowl, bibitawan ko ang lahat ng ginagawa ko para bombahin ito habang nagdadadadad at pinapagalitan ang huling gumamit ng banyo. Bumibili ako at umuubos ng malalaking Clorox para iskobahin ang bawat pagitan ng mga tisa, ang lahat ng sulok na sinisingitan at pinamamahayan ng dumi. Hindi pwedeng dumumi ang kubeta namin!

Bakit ganito kahigpit ang pamantayan ko sa toilet? Tuwing napapagkwentuhan namin ito ng pamilya ko, gagatungan ni Fred ang mga bata para tanungin kung bakit napakasensitibo ko sa cr. Imadyin! Nangyayari ito sa mesa kung saan kami madalas nagkakasama-sama. Kahit nakaharap sa pagkain, ang pamilya ay walang hang-ups kung mag-usap sa *jabs*, pinagandang tawag sa tae para itago

ang lahat ng karumihan nito. Natutunan ko ang salitang jebs noong dekada 90, mula kay K, ang aking panganay. Kasi noong dekada 70 hanggang 80, ebak ang tanda kong tawag namin dito. Short cut daw ng ebakweyt, o pagpapaalis ng dumi sa katawan. Habang lumalaki ang mga anak ko, nahalata kong nagpepreno na ang bawat isa kapag nadadako sa usaping toilet ang paksa kung kami'y nasa harap ng pagkain. Madalas imumungkahi ni K ang ganito: *“cut it please?”* Si Yao naman hihirit ng *“change topic okay?”* o kaya makikipag-unahan si Yos ng *“stop stop stop!”* kapag nagagawi sa usaping jebs ang kwentuhan.

Pero mahahalata nila na may kung anong nasasaling sa akin kapag dumako ang kwentuhan sa karanasan namin ng pangungubeta noong nakatira pa kami sa Tundo. Sasabihin ni K, *“magwawatir-watir na naman ang mga eyes ni mader.”*

Batang-kubeta ang tawag sa amin

Kung pinagtiyap man ng pagkakataon, KUBETA ang tawag sa loobang nilakihan ko sa Tundo. Batang-Kubeta naman ang tawag sa mga tagaroon, isang identipikasyong lalong ikinakabit sa mga napapasubo sa gulo o kaya sa koponan ng basketbol na nanggagaling sa aming looban. Ito na tuloy ang makakagawiang tawag sa mga tagalooban ng mga tagalabas. Ipinanganak ako noong dekada 60, uso pa noon ang mga *public toilet*, lalong kilala noon bilang mga palikurang-bayan. Hindi lahat ng bahay ay may sariling cr kagaya ngayon. Ilang daang pamilya ang pwedeng gumamit ng kubeta depende kung saan ito nakatirik.

Lumaki ako sa looban ng Kalye Benita sa Gagalangin na namamalayang kaya pala ito tinawag na kubeta ay dahil sa kubetang nakatayo sa dati naming lupa

na naagaw ng iba dahil hindi nahuhulugan ng ina ko ang buwanang amortisasyon nito. Ang kubetang ito ay bukas para sa lahat. Pero hindi ko ito napasok kailanman. Gayunman, dito hinango ang bansag sa aming mga taga-looban, “taga-Kubeta” yan. Maririnig ito mula sa tagalabas ng looban para tukuyin ang mga taong nakatira malapit sa palikurang-bayan na ito. Dito nagaganap ang maraming aktibidad sa looban. Dahil naririto rin ang nag-iisang poso na libre para sa lahat, dito naglalaba ang mga inang walang humpay na nagtsitismisan. Dito sa paligid ng poso naliligo ang maraming kalalakihan at kabataan. Kapag walang naglalaba halimbawa sa araw ng pasko at pyesta, dito na rin sa harap ng kubeta ginaganap ang programa at mga palaro. Ito na rin ang paboritong tambayan ng mga magkakasintahan sa gabi.

Hindi ko nagawang mangubeta dito dahil mayroon kaming “sariling” kubeta. Umuupa kami sa ikalawang palapag ng bahay ng mga Lola Danding ko at kanila ang kubetang ginagamit namin. Uso pa noon ang paninirahan sa mga tinatawag na *entresuelo*. Ang buong bahay ni Lola Danding ay hinati sa apat. Kanya ang isang bahagi sa itaas, ang tatlong bahagi ay pinauupahan sa tatlong pamilya. Kaya apat na pamilya ang gumagamit ng isang kubeta. Noong una, doon kami nakapwesto sa ilalim ng bahay ni Lola Danding at nagtitinda kami ng mga lutong ulam. Pero noong gusto na ni Lola Danding na magbukas sila ng sari-sari store, pinalipat nila kami sa itaas. Nawalan kami ng isang magandang hanapbuhay. Lima kaming magkakapatid, madalas wala ang tatay ko dahil isa siyang seaman noon. Kung hindi siya sumasakay sa barko, nagmamaneho naman siya ng dyip.

Elementarya ako noon. Noong una, nagagawa ko pang pumasok sa kubeta. Pero pikit-mata at dahil taing-tae na lang ako. Lagi kong pinaaabot sa ganito ang

kundisyon ko para itulak ang sarili sa kalagayang “no choice” at mapilitan akong pumasok. Bakit hindi? Ang bawat pagpasok sa kubetang ito ay nakapandidiri at kasuklam-suklam na karanasan para sa akin.

Sa labas ng kubeta ay may poso kami. Magbobomba muna kami para sumalok ng tubig sa timba at iyon ang dadalhin sa loob ng kubeta. Hindi pa ito tinatawag na cr o toilet noon. Kasilyas ang isa pang naririnig kong tawag ng Lola Panchang, ang lola ko sa ina. Maghipag si Lola Panchang at Lola Danding. Hindi rin kami basta makakapasok sa loob, dahil nakasusi ang kubeta. Hihiramin muna ang susi kay Lola Danding kung nais gamitin ang kubeta. Sa ganitong kundisyon ng paggamit, aakalain mong maayos ang kalagayan ng kubetang ito. Pero huwag ka, sobrang baho at nakakapanindig-balahibo ang imaheng di-mapuknat-puknat sa isip ko hanggang ngayon. Isang imaheng pilit kong iwinawaksi sa aking gunita pero habang pinipilit kong kalimutan ay lalo ko lamang naaalala.

Ang dingding ng kubeta ay kumbinasyon ng yero sa bahaging ibaba at maninipis na kahoy na kung tawagin ay sawali. Dahil luma na ang kubetang ito, butas-butas na rin ang dingding na may silbi rin kahit paano dahil nakakapasok ang liwanag kahit babahagya. Walang ilaw sa kubeta kaya kailangan, may dala ring kandila laluna sa gabi. Ang sahig ay sementado at magaspang, may dalawang umbok na daraanan bago marating ang inodorong kulay semento din.

Punum-puno ng tae ang inodoro. Umaapaw...humahalik sa pinakailalim ng labi ng inodorong hindi na nga lang makapagreklamo. Kung minsan ang itsura ng tae dito ay parang pinong malapot na tsokolate. Kung minsan, parang kare-kareng

may buu-buong bituka at laman. Kung minsan, parang bopis – hindi pino pero parang tinadtad. Kung minsan, tuyo na parang salansan ng morkon ang itsura, lalo na kung hindi nabuhusan nang maayos. Kung minsan, naabutan ko itong kalahati lang ng bowl ang taas. Pero hindi ko kailanman ito naabutang walang laman o malatubig ang laman. Natatawa nga ako palagi kapag naaalala ko ang sinabi ng aking yumaong byenan, si Inang, na nakaranas ding mangubeta rito, siguro ng dalawang beses, noong ako’y bagong panganak kay K at siya’y dumalaw sa amin. Hindi kasi agad kami nakabukod ni Fred. Sabi ni Inang, “bakit ganon ang kubeta nyo? Aba’y parang gusto ko munang sandukin ang laman nun bago ako tumae.” Hiyang-hiya ako kay Inang.

Pero mas hiyang-hiya ako sa aking sarili. Naisip kong nakapag-asawa agad ako nang hindi man lang nakapagpagawa ng maayos na kubeta para sa pamilya ko. Inabutan pa tuloy ng byenan ko ang kubeta ni Lola Danding.

Hindi ko rin malimutan ang pinsan kong si Alejandro sa kubetang ito. Sila Alejandro ang umuupa sa isa pang bahagi ng bahay sa ibaba, kanugnog namin. Isang gabi, sumakit ang tiyan ni Alejandro at kumaripas siya ng takbo sa kubeta. Walang ibang dala kundi dyaryo. Mahuhulaan kung anong eksenang inabutan namin sa kubeta. Hindi siya umabot sa inodoro. Dahil madilim, nilente namin si Alejandro sa nakabukas na pinto ng kubeta at nagimbal sa nakita: nakaiskwat siya habang nasa ilalim nya ang isang tumpok na bulateng mistulang ispagheti! Pawis-pawisan ang pinsan ko. Napakalala ng impeksyon niya sa bulate at hindi ko maubos maisip na pwede palang magkaroon nang ganoong karaming bulate sa loob ng katawan.

Kapag umuulan, kailangan mo ring magpayong sa loob ng kasilyas dahil umaanggi. Kapag bumabaha, kailangan ding lumusong muna sa maruming tubig ng looban bago marating ang kubeta. Mga 15 metro din ang layo ng unahang pinto namin sa kubetang iyon. Kung sa likod-bahay naman dadaan, bababa lamang ng hagdan pero daraan sa harap ng kadikit na kwartong inuupahan ng ibang pamilya sa itaas ng bahay ni Lola Danding. Nakakaasiwa rin ang kisame ng kubeta dahil sahig naman ito nina Aling Nelda, ang umuupa sa bahay na kasunod ng bahay ni Lola Danding. Nasa silong nila ang kubeta. Palagi ka tuloy maniningala dahil sa pahg-aalalang kang baka nasisilipan ka rin ng kung sino. Sa pagdaan ng panahon, hindi na rin isinususi ang kubeta. Anumang oras ay pwede nang gumamit nito, kahit sino, kahit paano.

Minsan, lumabas ang isang kapitbahay doon na may dalang maliit na garapon. Umiiyak at kinakausap nang mahina si Ninang Chit. Hindi ko halos marinig kung anong sinasabi niya pero dahil sa hindi sinasadyang nakita ko ang laman ng garapon, na tila maliit bagay na nalulunod sa dugo, naghinala ako na baka may nahugot sa sinapupunan nang wala sa panahon. Hindi ako makapagtanong. Bawal daw kasing mag-usisa ang mga bata noon. Hindi rin pwedeng sumagot sa nakatatanda. Manatiling tikom ang bibig at saloobin na lamang kung ano ang nakita. Kaya sinagot ko na rin ang sarili kong tanong. Kasi siguro, marami na silang anak. Kasi, wala ang asawa niya...Kasi, tao lang siya. At marami pang kasi. Nawala sa looban ang kapitbahay naming iyon hanggang masantabi na rin sa gunita ko ang kabanatang ito.

Ang totoo, matagal ko nang hindi dinadalaw ang kubetang iyon. Hindi ko na kasi talaga masakmura. Noong naghayskul ako, nagresort ako sa dalawang teknik ng pangungubeta: ang pagbabalot sa dyaryo at paggamit sa kubeta ng iba.

Pagkatapos basahin ang dyaryo at komiks, nadiskubre kong maganda itong pamahid ng puwet at pambalot ng jebes. Dahil nahirati akong hindi dumudumi nang araw-araw, hindi ako gaanong nahirapan at katunaya'y naginhawahan pa nga sa bagong paraan ng pangungubeta. Nalaman ko din na hindi lang pala ako ang gumagawa ng ganito. Dahil sa kakulangan ng palikuran, maraming mamamayan noon ang tulad ko, nagbabalot ng jebes, isusupot sa plastic at ihahagis ko sa bakanteng lote ng likod-bahay namin sabay sigaw ng "*Geronimo!*" Flying saucer ang tawag ng iba rito. Ang iba naman, inilalagay ang balutan sa basurahan. Kaya pala ang baho ng mga basura sa looban. Kaya pala ang baho ng looban. Kaya pala ang daming langaw. Kaya pala ang daming nagkakasakit ng pagtatae, pagsusuka, disinterya, bulate, TB at iba pang sakit na dala ng maruming kamay, katawan at kapaligiran. Unti unti na akong nagkakamalay sa sobrang kahirapan ng mga tao noon at ang kawalan ng kubeta ay isang karanasang napaka"dehumanizing" para sa mga mamamayan. Sa diretsahang salita, nakapanlilit ng pagkatao.

Minsan lang ako naki-jebes sa CR ng Yaya Belen kung tawagin namin. Hipag naman siya ng Yaya Pilang, ang tunay kong lola sa tatay. Nakahiwalay ang CR sa kanyang bahay pero nasa loob pa rin ng compound nila. Simple at malinis ang kubeta. De-buhos ang inidoro. Minsan, inabot ako ng pagsakit ng tiyan sa bahay nila Yaya Belen kaya ginamit ko ang kanilang kasilyas. Nagkataong walang tubig ang banga na kinukuhanan ng pambuhos. Nagpumilit si Yaya Belen na siya na ang

magbubuhos sa toilet bowl, sa kabila ng matigas kong pagtangga, at syempre, siya ang nasunod. Pagkatapos, tinanong niya ako nang ganito “hindi ka araw-araw dumudumi ano? Ang laki-laki ng tae mo.” Hiyang-hiya na naman ako. Paano ko sasabihin na “opo, nagpipigil po talaga ako dahil...” Pero hindi ko na nagawang isatinig ang nasasaloob ko. Tumawa nang kaunti si Yaya Belen sabay sabing “araw-araw kang dudumi, baka magkasakit ka nyan.”

Kung minsan, pumupunta ako sa iba ko pang lola, kila Mamang. Tiyahin naman siya ng nanay ko na nasa ibang iskinita ng looban. Wala ring pintura ang sementado nilang kubeta pero higit na maayos, walang bara ang toilet bowl at may gripo na hindi tumitigil sa pagtulo kaya napapanatili itong malinis. Pero habang nagkakaisip, nangingibabaw din ang hiya. Hanggang kalian ako magpapaalam na makikigamit ng kubeta? Sa isang nagdadalagita, susungaw at susungaw ang hiya.

Noong naging kaklase at kabarkada ko si Emerald sa hayskul, naging tambayan namin ang bahay nila kung kaya minsan, sumisimple din ako ng pagjabs sa toilet nila. Dahil babad ako sa eskwela kaysa sa bahay, unti-unting nahalinhan ng malimit na gamit ng “CR” ang kubeta sa bokabularyo ko. “Emerald, pagamit ng CR” ang naaalala kong sinasabi lagi noon sa kanya. Pero kahit minsan, hindi ko naikuwento sa mga kabarkada ko ang kalagayan ng kubeta namin. Nahihiya ako. O pinaksa ko man, sa mabilis, umiiling-iling at padismis na paraan. Hindi ko rin malimutan ang senaryo sa CR nila Chamsey, isa ko pang kabarkada sa hayskul, na minsan kong dinalaw at inabot na iniiskoba ang tile sa banyo nila. Nakaupo si Chamsey, amoy-Clorox ang buong paligid. Nakatakip ng panyo ang ilong ni Chamsey na parang takip ng mga nanghoholdap ng bangko sa mga pelikula noon.

Nagkukwentuhan kami habang tuloy siya sa kanyang ginagawang pagkuskos. Kahanga-hanga sa kaputian at kalinisan ang banyo nila. Sa loob-loob ko, ito ang isang kubetang pwedeng-pwedeng kainan.

Ang problema ng kubeta sa agos ng pakikibaka

Bandang 1977 na nang magkaroon ako ng sistematikong pang-unawa sa kahirapan ng mamamayan. Third year hayskul kami sa Mataas na Paaralang Torres nang mapasama sa Student Catholic Action at magkaroon ng mga *social awareness seminar* at mapasama sa *immersion program*. Dahil, malakas ang diwa ng pagtulong sa kapwa, at nakakilala ng iba pang estudyante mula sa Arellano High School, nayayaya kami ng mga bagong kaibigang estudyante sa mga DGs (discussion groups) at teach-ins na tumatalakay sa mga problema ng lipunan. Napasama rin ako sa unang *blitzkrieg rally* o raling iglap sa harap ng UST kung saan, sa pagitan ng kabog ng dibdib at nginig ng tuhod ay buong lakas na sumigaw ng Marcos-Hitler-Diktador-Tuta ang mga may 50 esyudyante mula sa iba't ibang unibersidad!

Nagtuluy-tuloy ang pagkamulat at paglahok naming magbabarkda sa tunay na kalagayan ng lipunan kaya pagdating ng 1978, kasama na kaming lumahok sa kampanya para sa eleksyon sa Interim Batasang Pambansa. May *noise barrage* noon para iprotesta ang pandaraya kila Ninoy Aquino (na tumakbo habang nakakulong) sa IBP elections Election kung saan nanalo si Imelda Marcos at namayagpag sa mga presinto ang tiket ng KBL (Kilusang Bagong Lipunan) habang

inilampaso naman ang LABAN (Lakas ng Bayan). Kahit hindi pa lubusang naiintindihan ang kabuuang sitwasyon ng lipunan, ang alam namin, nagkadayaan. Galit ang marami. Lalo na kaming magkakabarkada na sumama sa kampanya para kay Trining Herrera, Gerry Barican at Alex Boncayao, mga kinatawan ng maralitang tagalunsod, progresibong propesyunal at mga manggagawa noon. Natatandaan kong lagi din kaming nagpupunta sa bahay nina Ernesto Maceda sa Maceda St. at inaabot doon si Charito Planas na isa ring kandidato ng LABAN. Naroon ang mga polyetong ididistribyut. Doon din kami nagpapraktis ng *jingle* ng LABAN. At doon kami nagtatagpu-tagpo at kukuha ng mga tagubilin para sa gagawin sa araw-araw. Nasa kasagsagan kami ng inspirasyon noon at kasigasigan ng kabataan. Kahit hindi kumain ng tanghalian, ayos na sa amin ang sago at banana cue. Siempre, para sa akin, malaking pakinabang na may bago na naman akong cr.

At dahil napalaot na ako sa daigdig ng aktibismo mula noon, lumawak din ang network ng toilet ko: COD sa Cubao, Farmers' Plaza, SM branch sa Carriedo. Wala pang mga mall noon. Wala pang mga Jollibee o Chowking. Hindi pa uso ang *fastfood chain*. Natutunan ko rin noong makiligo at maki-cr sa bahay ng mga mayayaman at *middle class* na kontak sa daloy ng gawaing pag-oorganisa para sa kilusang pambansa demokratiko. Ang daming bahay, seminar house, seminaryo, kumbento, dormitoryo, pribado at pampublikong opisina ang nagpapagamit ng espasyo nila noon para sa mga aktibistang katulad ko. Naresolba ang problema ko sa kubeta sa agos ng aking pakikibaka!

Tuluy-tuloy akong pumalaot sa kilusan at nang magkaroon ng pagkakataong makipamuhay sa mga pamilya ng minero sa Benguet Consolidated, natambad na

naman sa akin ang panibagong sistema ng pangungubeta. Doon, komunal ang toilet. Walang mga toilet bowl. Sunod-sunod ang butas na nakahilera sa isang lugar. Uupo ka roon, at aanurin ng tubig ang mahuhulog na jebes sa ilalim ng butas. Magba-ba-bye ka sa sariling jebes at maghe-hello sa makikitang jebes ng iba na inaanod sa mahabang sementadong kanal.

Minsan, isang tag-init, nasa Kordilyera naman ako para makipamuhay sa mga Ibaloy. Wala rin akong ginamit na toilet. Kahit natatakot, natutunan ko ring dumumi na may hawak na sinturon. Habang jumejebes, iwinawasiwas ko ang dala kong sinturon o patpat dahil sa mga lumalapit na aso o baboy-ramo. Ang buong karanasan ng pagjebes ay tila *action movie* na may *kasamang horror story*. Wala ring tubig. Swerte na kung may natitira pang toilet paper. Pero sa twina, maaasahan ang dyaryo. Pag nalayo ka na nang ilang dipa, sisimutin na ng mga baboy ang iniwan mo doon na “pagkain.”

Hindi nagtagal, bumalik ako sa UP para tapusin ang aking pag-aaral, humantong naman ako sa paggamit ng arinola kung maaabutan ako sa bahay. Pero hindi ko ganap na naiwasan ang kubeta ni Lola Danding. Kasi pagkatapos dumumi sa arinola, pupunta ka pa rin doon para itapon ang laman nito. At muli, kahit sa mga miminsang pagkakataon, pikit-mata at nagdudumaling idaraos ang nakakadiri at nakakasukang ritwal na ito.

Ang unang tunay na sarili at disenteng CR ay naipagawa naming mag-asawa para sa pamilya ko sa Tundo, kung saan nakikisuno kami sa mga unang taon ng aming pagsasama, noong 1985 pagkapanganak ko kay K, sa aking panganay.

Sinikap naming mag-asawa na magtabi para sa proyektong ito dahil desidido kaming huwag nang ipatikim pa sa anak ang hirap na dinanas ng kanyang mga magulang. Pinakasimple pero disente, at may tubig na kubetang may sukat lamang ng 1.2X 1.5 metro kwadrado. Ginawa namin ito sa lugar ng dating kusina sa ilalim na palapag ng aming bahay. Lumuwang na kasi ang epasyo. Naisipan na nila Lola Danding na umalis ng Tundo, lumipat ng Balara kaya naiwan sa amin ang “up and down” niyang bahay. Ang lumang kubeta ay naiwan naman sa dalawa pang pamilyang nangungupahan sa kanyang bahay.

Hindi naglaon, umalis na din kaming mag-asawa sa Tundo. Nagturo ako sa UP at nakapangutang sa GIS para makapagpatayo ng sariling bahay. Siempre, ito ngayon ang kubetang ikinukwento ko sa bungad ng aking kwento. Ang kubetang kinukuskos at pinapuputi ko dala ng mahaba at nakapandiring karanasan ng kahirapan. Ang bawat kuskos ay tila malalakas na hambalos sa kahirapang gumugupo sa maraming kababayan. Ang bawat kuskos ay pakikipagbuno at tagumpay sa pakikibaka laban sa karukhaan.

Ang kubetang ito ay simbolo ng paglaban naming mag-asawa sa kahirapan at marubdob na hangaring huwag nang ulitin pa ang kasaysayan ng nakakadiring pinagdaanan. Nagtagumpay kami, pero marami pa rin tayong kababayan na walang sariling maayos na palikuran at kailangang harapin ng pamahalaan ni P-NOY kung tunay itong nagsasabing “ang boss ay ang taumbayan.” Gustung-gustong kong sabihin sa kanyang, “Sir, ang kubeta ng mga boss ay dapat ding tutukan.”

Marahil sumagi na ito sa kamalayan ng dating MMDA Chair Bayani Fernando nang kanyang isulong ang rosas na kubeta. Sa halip na makitang parang asong umihi kung saan-saan ang mga kababayan, nagtayo siya ng mga pampublikong *pink toilet* para sa kalalakihan. Pero dahil walang tubig, umalingasaw naman ang mga cr na ito sa mga daraanan.

Ang klase ng kubeta ng mamamayan ay sukatan din ng kalagayan ng lipunan

Dahil uso na sa ngayon ang facebook, minsan, inilagay ko ang isang lumang larawan ng Tundo sa aking akawnt na may ganitong caption: *“Noong 1930s-40s, pail system pa. Ang tawag sa mga nagtatrabaho sa ganito ay KUBETERO, na sa pagtingin ng iba, ito ang pinakamababang kalagayan o pinakadukha sa mga taga Tundo at nagtulak sa iba para magsumikap at huwag danasin ng mga anak nila ito.”*

Di ko akalaing, makagenerate ito ng diskurso sa FB! Ganito ang sumunod na sagutan sa post na iyon:

Olan Santos, July 6, 2010 11:08 am

Kubetero? Wala na talagang bababang okupasyon dito. Siguro sa kasalukuyan, yung mga lumulubog sa poso negro pag nagpapasipsip ka ang parallel nito, minus the pails. Keep these historically tidbits coming Nak. Bakit hindi ka magblog?

Paul Cardenas, July 6, 2010 12:19 pm:

Ayon sa MWSS, hangga ngayon, 30% lang ang may access sa libreng pasipsip ng poso negro sa Maynila, at 70% ang pail system, ilog, kanal system at “pampers” o “flying saucers.”

Olan Santos, July 6, 2010 12:28 pm:

Oo nga po. Parang luxury pa rin ang pasipsip ng poso negro. Maliban sa pampers, uso pa rin ang “flying saucers.” Ang klase ng kubeta ng mamamayan ay sukatan din ng kalagayan ng isang lipunan.

Paul Cardenas, July 6, 2010 1:53 pm

Tama Rolando. Kagaya ng Sunog Apog sa Isla de Balut, ng magkaroon ng settlers sa tabing ilog, ginawang palikuran ang ilog. Ito’y nakikita ko tuwing pumapasok ako sa elementary noong dekada 70. Pero pagdating sa flying saucers ang aking personal na tinutukoy ay ang kapitbahay namin. Edukado at may sariling palikuran, at kami’y nasa isang subdivision. Palagay ko ay disiplina ang kulang sa pamilyang ito at hindi ang antas ng kanyang kabuhayan.

Siempre, sumagot ako, sabi ko, (2:43 PM)

“Edukado ba yung ganon? Gagawin ba yun ng may sariling toilet? Baka bisyo na yan. Masamang bisyo na nakakaperwisyo. Paano nyo hinahandle sa community yung ganong problema?”

Paul, July 6, 2010 11:22 PM

Nak, baog na ang aming Homeowners Association at nagsawa na akong manita ng tao, winawalis ko na lang...

Noel de Padua July 7, 2010 5:34 am

Maraming tao ang edukado at edukada pero kapag disiplina sa kapaligiran ay nakalaking bobo.

Lumahok na rin si Dr. Dante Ambrosio ng UP Departmento ng Kasaysayan. July 8, 3:20 pm—

Nak, malawak ang Tundo lalo na bilang probinsya—Katamanan, Gagalangin, Pritil, Torres ang naiikot ko. Nabanggit na ang pail system – timba, balde. Tingnan mo rin ang mga salitang palikuran – salitang ugat “likod” at mananabe – “tabi”. Papel ng ilog. Sa ilog tatabe at doon magtatalikuran (kaunti pa lang ang tao)

Maikling palitan lang ito pero napakalaki ng mga nabungkal na problema ng bayan: ang di-sapat at malinis na sistemang palikuran ay pagmumulan ng maraming sakit. Tama si Olan at Paul, ang klase ng kubeta ay sukatan din ng kalagayan ng lipunan. Problema din ang ugali at gawi tulad ng pinupunto ni Paul at Noel. At may bonus pa si Danteng pangkulturang pinag-ugatan kung bakit ito tinawag na palikuran at mananabe sa isang komunidad na naliligid at pinagdurugtong-dugtong ng sistemang ilog.

Gaano nga ba kalala ang problema natin sa palikuran?

Mahigit kalahati sa populasyon ng Tundo ay iskwater. Sa unang distrito, 244,324 ang nakarekord na iskwater dito. Karamihan ay galing sa probinsya at kung matagal na rito, lubhang dukha. Binubuo ito ng 46,363 na pamilya na nakakalat sa 54 barangay. Samantalang 117,279 iskwater naman ang iskwater sa ikalawang distrito na binubuo ng 23,908 pamilya at nakakalat sa 57 barangay. Nagsisiksikan sila sa masisikip, sira-sira o tagpi-tagping bahay malapit sa piyer, palengke, riles ng tren, sa gilid ng mga kanal at baybay-dagat, sa tambakan ng basura na mas kilala noong Smokey Mountain. Ngayon, Permanent Housing na ang tawag sa lugar na ito. Nilipat na rin ang bagong tambakan sa dulo ng tinabunang dagat o *reclaimed land* na kung tawagin ay Sityo Damayan o Ulingan, ang lugar kung saan sinusunog ang mga iskrup na kahoy at ginagawang uling. Kanugnog ng Sityo Damayan ang Temporary Housing na tinatawag na Aroma at Helping Complex. Pwedeng ituring na ito naman ngayon ang dating komunidad ng mga taga-Smokey Mountain noon. Siempre, ang mga ganitong kabahayan ay kulang na kulang o halos walang tubig, kubeta, poso negro at kanal.

Kahit sa lugar ng Gagalangin, marami pa ring looban o iskinita sa Tundo na walang sariling palikuran. Minsan, lumakad ako sa mga komunidad sa tabi ng tatlong malalaking kanal sa Tundo, ang Estero de Vitas, Estero de Sunog Apog at ang Canal dela Reina. Mula Gagalangin ay nakarating ako ng Pritil, Vitas at Balut. Kitang-kita ko kung paano umupong nakatalikod ang mga bata sa ilog at direktang nalalaglag ang dumi sa tubig. Ang sistemang ilog ay isang malaking palikuran para sa kanila!

May kasaysayang pinagdaanan ang kasalukuyang kalagayan ng palikuran

Ito ang binabanggit ni Dante sa facebook. Ang palikuran ay galing sa salitang “likod.” Sa ilog kayo ay uupo nang nakatalikod, o magkatalikod para bigyang daan ang tawag ng kalikasan. Samantalang ang salitang mananabe ay galing sa katagang “tabi.” Tumatabi sa tabi-tabi, kadalasan sa tabi ng ilog o sapa para magbawas. At dahil naliligid tayo ng sistemang ilog, sa mga tabing-ilog masarap magbawas para dito na rin maghugas. Pero sa sinaunang panahon pa ito, sa panahong kakaunti pa ang tao sa isla at hindi pa tinatawag na Pilipinas ang Pilipinas kundi ayon sa dating pangalan ng mga bayan – ang Tundun para sa Tundo, Tambobong para sa Malabon, Butas para sa Navotas, Binundok para sa Binondo, Maalat ang Malate, Dilao ang Paco, Namayan para sa Sta. Ana, Maribago ang Pasay, Palanyag para sa Parañaque. Ang Taguig ay naroon na gayundin ang Taytay at ang Laguna de Bay ay tinatawag pang Lawa ng Bai noon. Ang Bai ang Ma’i sa mga sinaunang rekord ng mga Tsinong mangangalakal noon sa ating bayan,

matagal pa bago dumating ang mga Kastila. Pinagdurugtung-dugtong sila ng sistemang ilog ng Pasig. Sa madaling salita, sinaunang pamayanan pa. O hindi ba? Isang mahabang palikuran sa sistemang ilog ito noon!

Sa Kastila na natin nahalaw ang banyo, mula sa konsepto ng cuarto de baño. Gayundin ang kasilyas na galing din sa salitang Casilla na nangangahulugan sa kanila ng maliit na kubol, bahay-kalapati, buson, o kwarto. Ang kubeta ay batay sa cuveta ng Espanyol na nangangahulugan sa kanila ng bandeha at mababaw na kahong metal na pinaglalagyan ng mga kagamitan. Malamang may kaugnayan ito sa timbang lata o balde na sumasalo sa dumi ng tao at hinahakot ng mga kubetero sa gabi. Sa mayayamang pamilya, tulad ng makikita sa Casa de Manila sa Intramuros, may kahoy na upuan at inodorong nakasalo. Dalawa ang butas na magkatabi kaya pwede pa raw kayong maglaro ng dama habang umeebak. May malaking bangang sisidlan ng tubig. Magkahiwalay ang liguan sa ebakan kaya mahihinuhang napapanatiling tuyo ang kubeta. Subalit pangmayaman ito at pandayuhan.

Iba ang sitwasyon sa mga karaniwang Pilipino. Ayon kay Atty. Delfin Gonzalez na isang taal na taga-Tundo, *pail system* pa ang inabot niya hanggang noong dekada 30. Ibig sabihin, nakatimba ang dumi na hinahakot ng mga kubetero sa gabi, isinasakay sa bangka at dinadala sa tambakan, sa panahong wala pang modernong disposal system. Wala pa ring sistemang gripo sa bawat bahay noon. Sa Gagalangin halimbawa, ayon kay Atty. Felino Ampil, iisa ang gripo sa Gagalangin sa kaparehong panahon, na nasa harap ng maliit na Visita ng Gagalangin, na mas kilala ngayong Simbahan ng Parokya ni San Jose. Ito ang

nagsusuplay ng tubig sa mga residente noon. Binibili, tinitimba, binabalde at ikinakariton ng mga tagarito hanggang sa kanilang bahay. Ang kawalan ng sistemang gripo sa bawat bahay ay sinasapo naman ng sistemang poso na nanggagaling sa balon. Ang mga may kakayahang pamilya ay nagkaroon ng sariling poso habang ang publiko ay pinagsisilbihan din ng posong pangkomunidad. Hindi maaaring ihiwalay ang sistema ng patubig sa palikuran. Ang pag-unlad ng sistemang patubig ay paghakbang din ng sistema ng palikuran.

Totoong malayo na ang narating ng sistemang palikuran at patubig kumpara sa mga inilalarawan ng mga taal na taga-Tundo noong dekada 20 at 30. Wala na ang sistemang paghakot ng mga nakatimbang dumi at maunlad na rin ang sistemang gripo. Subalit malaki pa ang dapat harapin ng pamahalaan sa problemang ito. Kailangan ding mangampanya para iwasto ang masasamang nakaugalian ng mamamayan sa pangungubeta. Naisip ko tuloy, kung may crime czar, magkaroon din sana ng kubeta czar! Walang ibang gagawin kundi magtayo ng magtayo ng kubeta, magpatupad ng mga batas para sa wastong paggamit at pangangalaga, mangampanya nang mangampanya para baguhin ang pag-uugali ng mga kababayan sa larangan ng wastong pangungubeta.

Bandang 1975, Ayon sa tala ni Manuel Caoili, sa Tondo Foreshore Area (TFA), ang lugar na tinabunan ang dagat, 40% lamang ng kabahayan ang may suplay ng tubig galing sa balon. Ang ibang residente ay bumibili lamang ng baldeng tubig. Ang TFA ang pinakaganap na halimbawa ng masamang pasilidad ng kanal at imburnal. Maraming bahay ang walang palikuran. Sa isang sarbey sa mga pamilyang nasa TFA noong 1975, lumitaw na 53% lamang ang may palikuran sa

kanilang tahanan; 7% ang gumagamit sa pampublikong palikuran at ang iba ay nagbabalot at nagtatapon na lamang ng kanilang dumi sa tambakan ng basura at mga 15% nito ay nagtatapon sa mismong dagat. Isa lang sa bawat limang pamilya ang gumagamit ng kubetang may tubig.

Kasama sa matuwid na daan ang pag-aayos ng mga palikuran

Habang nananaliksik ako tungkol sa kababaihan ng Tundo, isa sa laging idinadaing ang kawalan ng palikuran at ang malungkot at nakahihiyang sitwasyon na nagbabalot pa rin sila hanggang sa kasalukuyan. Ang masansang na amoy ng komunidad ay sapat nang patotoo sa kalagayan ng palikuran at sanitasyon sa Tundo.

Kulang na kulang hanggang ngayon ang serbisyo ng gubyrno para malutas ang problema sa tubig at maayos na palikuran. Sa Temporary Housing na kanugnog ng bagong tambakan ng basura at katabi ng Look ng Maynila, napakamiserable ng mga palikurang komunal, malayo pa lang ay maaamoy mo na ang napakabahong singaw ng toilet. Ang mga may-ari ng pribadong CR ay pinahihirapan naman ng presyo ng binibiling tubig kung kaya namroroblema din sa pagmamantina ng kanilang mga kubeta. Ang isang timbang tubig ay nagkakahalaga ng 2.50. Nakakakonsumo sila ng P15.00 isang araw hindi kasama ang paglalaba. Kung kasama, P25.00 isang araw ang gastos nila sa tubig. Sa pinakatipid, humigit-kumulang P125.00 ang gastos ng isang pamilyang may 3-4 katao para sa tubig.

Marami sa kanila ang hindi naliligo araw-araw para pagkasyahin ang kaunting kinikita na kulang pang pampagkain.

Sa Permanent Housing o dating Smokey Mountain, na tinayuan na ngayon ng makukulay na *high rise building* para permanenteng tirahan na ng mga residente doon, suliranin din ang pagmimintina ng kubeta dahil sa mataas na presyo ng tubig. Kaya sa pagitan ng paglilinis ng kubeta at pagkain, mas ilalaan nila ang kita sa huli. Hindi nakapagtata kang, amoy-kubeta tuloy kahit naglalakad ka pa lamang sa koridor ng mga gusali.

Hindi rin ligtas sa sariling pamumuna ang isa't isa. Una ang problema sa kahirapan, subalit talos din ng mga residente ang sariling kahinaan ng mga tao sa kalinisan at kaligtasan ng lugar na pinaninirahan. Nasusuklam din sila sa kababuyan ng ibang kababayan. Nagdudulot din ng tensyon sa pagitan ng magkakapitbahay ang kasalulaan ng ilan pagdating sa palikuran. Pinapansin din nila ang kaburaraan ng ilan, kung minsan, may elementong mapang-api pa sa mga pangkat-etnikong kinabibilangan, halimbawa, sa pananaw ng mga Tagalog, marumi sa pamamahay ang mga Bisaya. Samantala, nakikita ng mga Bisaya ang kalinisan ng mga Tagalog sa paninirahan, subalit nauuna ang asar dahil umano sa kataasan.

Mas maalaga din ang mga babae sa palikuran kaysa sa mga lalake. Palibhasa sa ating lipunan, nakaatang sa balikat ng babae ang paglilinis ng kabahayan. Kaya sa kakulangan ng sapat na serbisyong patubig at pampalikuran, babae ang unang nahaharap, bumabalikat, gumagawa ng mga paraan at pinahihirapan ng di-sapat na serbisyong pampubliko kaugnay ng tubig at palikuran.

Sila rin ang matinding hinahambalos ng mataas na presyo ng gamot at serbisyong ospital kung nagkakasakit ang mga kaanak.

Kaya naman, kasama sa sampung pangunahing sanhi ng kamatayan sa mga sanggol sa Tundo ay pulmonya, sepsis at gastro enteritis; at sa mga matatanda, ay pulmonya, TB at hika. Samantalang ang mga pangunahing sakit ay impeksyon sa baga at daluyan ng paghinga, bronkitis, pulmonya at TB -- mga kilalang sakit ng kahirapan – hindi kumakain ng sapat, maruming katawan at kapaligiran, masikip na pamayanan, polusyon ng hangin at tubig, at iba pa.

Kung kubeta ang gagawing pamantayan para sa maunlad na kabuhayan, walang dudang kalahati ng mga taga-Tundo ang nasa ilalim ng guhit nito. Hindi sabay-sabay at hindi kaagad-agad na malulutas ang problema, maaring wikain ng gubyrerno. Subalit kung hindi mapagpasyang haharapin ay bahagya nga talaga ang iiusad. Isipin na lang, kung ilalagay marahil ang lahat ng salaping dinambong at kinurakot ng mga pulitiko sa pagpapagawa ng kubeta para sa mga tao, baka di malayong maisalba natin ang mga Pilipino sa nakapanlilit na salik sa ating mga pagkatao.

Nakahulagpos na ako sa miserableng kalagayan ng palikuran na dinanas ko noong aking kabataan. Hindi ba akong nahihiyang magkwento? Nahihiya din. Pero mas mahihiya ako kung hanggang ngayon, gumagamit pa rin ako ng kubetang nakapagpatayo ng aking mga balahibo.

Malaki na rin ang natamo ng bansa sa sistema ng palikuran at dapat lang marahil batiin natin ang mga sarili sa bagay na ito. Subalit kung anuman ang natamo

natin sa ngayon, salamin din ito ng katotohanang marami pa tayong dapat gawin para ang mga kababayan natin ay magkaroon ng sarili at disenteng... KUBETA.

*****